

Nagy Botond

Közteher a falu javára. Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken*

A székelyföldi rurális települések fejlődésének útja a rendi korszakból a polgáriba számos szempontból sajátosnak értékelhető. A középszintű igazgatás reformja nyomán megszűntek az autonómia intézményeinek tekintett székek, a régió pedig betagozódott az egységes vármegyerendszerbe. A települések szintjén azonban tovább éltek olyan kollektív kiváltságok, amelyekre támaszkodva az önkormányzatok átmenetileg hatékonyan teremtették elő a közszolgáltatások költségeinek fedezetét. A községi pótdózás mértéke és kiterjedtsége megfelelő mutatónak kínálkozik arra, hogy nyomon követhessük ezen községek költségvetésében végbement változásokat. A régióon belüli vizsgálódásnál elsősorban a forrásadottságok miatt esett a választás Háromszékre, ugyanis a másik három vármegyéhez (Csík, Maros-Torda, Udvarhely) képest itt a széki/vármegyei apparátus, illetve törvényhatósági bizottság erőteljesebben gyámkodott a községeken, nagyobb alapossággal tárgyalta a háztartásaikba bevezetni szándékolttételeket, túllépve a községi törvények szabta keretet is – és ezzel bőségebb adathalmazt is rögzített. Ennek a gyakorlatnak az eredetére vonatkozóan egyelőre csak feltevésekbe bocsátkozhatunk: a szabadságharcban a végsőkig kitartó Háromszéknek a neoabszolutista berendezkedés kitüntetett figyelmet szentelt, s az akkor gyökeret vert felsőbb hivatali szigor egyes elemei tovább éltek a későbbi szervezeti kultúrában is. További indok a választás mellett, hogy az 1876-ban lebonyolított megvásárlással több egykori úrbéres falut Háromszékhez csatoltak, illetve itt már korábban önállóságot nyertek volt telepítvények, amely tény nagyban elősegíti az összehasonlításokat, a sajátosságok megértését.

A pótdóó olyan – az egyenes (ritkábban a közvetett) állami adókon felül kivetett – közteher, amelyet utóbbiak százalékos arányában határoztak meg a kérdésben különböző szinteken illetékes testületek (községi képviselőtestület, törvényhatósági bizottság, parlament). A polgári korszakban a központi kormányzat mozgásteret engedett a törvényhatóságok és a községek számára abban, hogy rendes jövedelmeiket pótdóóval egészítsék ki. Települések szintjén az 1868-as közoktatási törvény teremtett lehetőséget legfeljebb 5%, iskola fenntartására fordítandó pluszjárulék kivetésére, majd a községi törvények biztosították ezt a bevételi forrást az önkormányzati háztartásnak, anélkül, hogy maximálták volna az állami adókhöz viszonyított arányt. A sorban utolsóként

* A tanulmány az NKFI 128848 sz. *Székely önképzés a 19–20. században* c. projekt támogatásával valósult meg.

pedig az óvodák támogatása vált lehetővé ilyen módon, ami maximum 3%-át tehetette ki a direkt köztehernek.¹

A megyék első ízben az árvaügyek ellátására vethettek ki korlátozott arányú pótdót, később lehetőség nyílt közigazgatási, közművelődési és jótékonyági célokra fordítandó közteheradálékra is, 3%-os plafonnal, végül a közutakra vonatkozó 1890. évi jogszabály további, maximálisan 10%-os útdó begyűjtését engedte meg.²

Az államkincstárba befolyó egyes direkt vagy indirekt adónemekhez is tapadt átmenetileg pótdó jellegű közteher az idők folyamán. A leginkább kézzelfogható példa az 1898-ban az egészségügyi ellátás finanszírozásának reformjához köthető: a törvényhozás 1899–1904 között 3%-os, az egyenes adók összességéhez viszonyított pótdót szavazott meg az akkor létrehozott Országos Betegápolási Alap javára, majd az 1906. évtől ezt 5%-ra emelte.³

Háromszék törvényhatósági bizottsága eredetileg szabadabb kezet szándékozott biztosítani magának a megyei pótdózás megvalósítását illetően. Első szabályrendelet-tervezetében a törvényes csúcértéken belül vindikálta a kivetés jogát, oly módon, hogy az újabb tételek bevezetésénél ne kelljen külön igényelni a felsőbb hatalom jóváhagyását.⁴ A testület azonban fokozatosan lemondott erről az ambíciójáról, és konkrét célokra kötötte le a kvótáit: 1886-ban 1% pótdót az árva ház javára különített el, majd további 2%-ot a helyi érdekű vasút építésére fordított.⁵ Később a vármegyei gazdasági bizottság vagyonának gyarapítására szavaztak meg további 0,5%-ot, illetve 1%-ot a tisztviselői és szolgaszemélyzet nyugdíjalapjának javára.⁶

A századforduló előtt Háromszéken a törvényhatósági pótdó az állami egyenes adókhoz viszonyítva összesen 4,5%-ot tett ki (a nagy háború előestéjén ez 4%-ra esett vissza), ugyanekkor az országos átlag 4,73% volt.⁷ A tanulmányunk tárgyát képező községi pótdó kiterjedtségében és volumenében sajátosan formálódott a dualizmus öt évtizede alatt, a fejlődést a háborús viszonyok törtek meg, az újrakezdést pedig a berendezkedő román államhatalom központosító törekvése akasztotta meg.⁸

¹ 1868. évi 38. tc. 35. §; 1871. évi 18. tc. 119–120. §§; 1886. évi 22. tc. 129–130. §§; 1891. évi 15. tc. 18. §.

² 1870. évi 42. tc. 10–11. §§; 1883. évi 15. tc. 9. §; 1890. évi 1. tc. 23. §.

³ 1899. évi 8. tc. 9. §; 1906. évi 9. tc. 8. §.

⁴ RNL KMO F 9. 844. á. 35. k. 1883/350; uo. 38. k. 1884/129; uo. 39. k. 1884/301.

⁵ RNL KMO F 9. 844. á. 43. k. 1885/434; uo. 44. k. 1886/78, 79; uo. 46. k. 1886/298, 300; uo. 48. k. 1887/10; uo. 51. k. 1888/35, 54.

⁶ RNL KMO F 9. 844. á. 64. k. 1892/97; uo. 67. k. 1893/8; uo. 75. k. 1895/455; uo. 79. k. 1896/412; uo. 86 k. 1898/799; uo. 87. k. 1899/94.

⁷ Molnár 1895: 14; RNL KMO F 9. 844. á. 144. k. 1914/184, 369.

⁸ Az 1923. év elején életbe léptetett adótörvény a községi pótdók követhetőségét négy egyenes állami adónemre korlátozta, és csúcértékeit a következőképpen állapította meg: földadó után 3%; épületadó 6%; ipari és kereskedelmi tevékenység jövedelemadója 3%; egyéb adózás alá nem vetett szakmák és foglalkozások jövedelemadója 3%. (Lege pentru unificarea contribuțiilor)

Elfogadjuk Demeter Gábor figyelmeztetését, mely szerint a területi egyenlőtlenségek kimutatására nem feltétlenül jó mutatónak tekinteni az *egy főre jutó települési vagyont*, az indoklásával egyetemben, hogy abba beletartozott a pótdadó is, márpedig az lehetett valamely speciális feladatra alkalmazva, vagy csupán a legszükségesebbek ellátására a szegényebb falvakban, ráadásul a kivetés módja is nagy lokális varianciát mutat. Azt a megállapítást sem vitatjuk, hogy a közszolgáltatásokat ellátó község anyagi forrásai nem egyenlő mértékűek a lakosok egyéni anyagi helyzetével.⁹ A háromszéki, illetve részben a Csík és Maros-Torda vármegyei példák mentén azonban előre kell bocsátanunk két megállapítást: a községi pótdadó, illetve az annak előzményeként, vagy azzal párhuzamosan gyakorolt helyi közteherviselési módozatok (adó- és illetékjellegű rovat, fogyasztási adóként funkcionáló kocsmajog) együttesen képezték a helyi önkormányzati háztartás első számú bevételi tételét; az általános költségekre fordított községi adón kívül a legkritkább kivételként fordultak elő a speciális célúak – ez a gyűjtő-kategória magába olvasztott minden egyebet, beleértve az óvodai és iskolai pótdadót is, annak ellenére, hogy ez utóbbi típus a kezdeti időszakban még markánsan elkülönülve jelent meg. A hangsúlyt elsősorban nem a községi vagyion térbeli különbségeinek vizsgálatára helyezzük, inkább a folyó költségekre fókuszálunk, azon belül is arra, hogy a rendi kiváltságokból származó hasznok miként éltek tovább a polgári korban, ez hogyan mutatkozott meg a társadalmilag különbözőképpen tagozódott községek háztartásaiban, illetve, hogy a pótdadózás miért tekinthető az uniformizálás eszközének.

A KÖZSÉGI PÓTDADÓZÓK

A törvényhatósági, illetve községi pótdadót fizetők tekintetében nyilvánvaló átfedések, illetve csekélyebb jelentőségű különbségek mutathatók ki. A községi törvények a helyileg kivetett közteher célja alapján több kategóriát határoztak meg, ami az alapul szolgáló egyenes állami adók körében is szelekciót feltételezett. Az 1871-es törvény szerint a községi pótdadót összesen négy egyenes állami adónem (földadó, házadó, jövedelemadó és személyes kereseti adó) alapján lehetett kivetni. Az 1886-os jogszabályban annyi korrekció történt, hogy a jövedelemadó kikerült a lajstromból, és bekerült oda a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, a bányaadó, illetve a tőkekamat- és járadékadó – a törvényhatósági pótdadó alapját kivétel nélkül ugyanezek a tételek képezték. Ha a közteherviselést bevezető hatalom egyik legfontosabb célkitűzése a különböző egyenes állami adónemeken belül az adófizetők osztályozása volt, akkor ez a szándék a helyi önkormányzatok szintjén is feltétlenül érvényesült.¹⁰

directe și pentru înființarea impozitului global. Art. 72. [*Monitorul Oficial* nr. 258. din 23. Februarie 1923.].

⁹ Demeter 2018: 40.

¹⁰ Kövér 2011: 124.

A falu határain belüli osztályzás kérdésénél figyelembe kell még venni, hogy egy 1883-ban kelt jogszabály felmentette a napszámosokat a kereseti adó fizetése alól, és mivel további rendelkezés nem született, egyúttal a megyei és községi pótdó alól is mentesültek.¹¹ A második községi törvény ugyan már lehetővé tette ennek a kategóriának a bevonását a helyi közteherviselésbe, ám az előjáróságok ezzel közel három évtizedig nem foglalkoztak érdemben. A megyei és a községi pótdóalap közötti különbségeket jobban kihangsúlyozták az utóbbi esetben biztosított mentesítések és mérséklések, amelyek kedvezményezettjei az oda települt üzemek működtetői (bányatulajdonosok, erdőkitermelő vállalatok), illetve a – a későbbiekben ismertetendő – telepítvényfalvak lakói voltak a pótdót alkalmazó anyaközséggel szemben. Ugyanakkor az egyenes adózók, vagyis akik az adóhivatalokon keresztül egyenlítették ki a kötelezettségeiket az államkincstár irányába, szintén mentesültek a községi kivetések alól.

Az államkincstár irányába mentesítést és mérséklést élvező kategóriák, illetve a közvetlenül hozzájárulók azonban a megyei pótdózásnál nem élveztek kedvezményeket. A községekre a különbségek figyelembevételével vetíthető rá az az osztályzás, amelyik a megyei pótdó alanyaira vonatkozóan a rendelkezésünkre áll. Az 1898. évi kimutatás (1. táblázat) végösszegeként nem a pótdózható alap, és nem is a teljes évi befizetett egyenes állami adó szerepel – előbbinek összege ugyanis 742 058 korona, utóbbinak pedig 918 006 korona –, hanem a valós befizetéseket egy adott időpontban rögzítő összesítés, amelyből értelemszerűen hiányoznak a hátralékok.¹² Erre utaló adat a 2. sorszámú kategóriánál látható: a befizetett összeg elosztva az adózók számával nem adja ki az osztályzati összeg minimumát, az ellentmondás pedig a behajtás befejezetlenségével magyarázható. Ugyanakkor az évente ismétlődő általános gyakorlatból kiindulva feltételezhető, hogy a restanciák nagyjából egyenlően oszlottak meg a közteher nagysága szerint létrehozott kategóriák képviselői között. Háromszék vármegye 1877-ben történt létrejötte után az állami egyenes adók teljes éves összege, a kisebb-nagyobb ingadozásoktól eltekintve, 870 000–1 000 000 korona között mozgott, nagyobb kilengések az 1903., illetve az 1905. évi országos politikai válságokhoz köthetők. Az egy főre eső befizetések szerint Háromszék az erdélyi megyék között az első harmadban foglalt helyet a századforduló után. A teljes államkincstári bevételekhez viszonyítva azonban az egyenes adók súlya egyre csökkent: 1881–1885 között átlagosan 50,72%-ot, 1911–1915 között viszont már csak 20,61%-ot tett ki.¹³ Vagyis a községi pótdó kiterjedtségét, volumenét, illetve az időbeli mozgásokat általában az adott település anyagi igényei és lehetőségei befolyásolták, és nem a külső hatások. Az országos fiskális politikában ugyanis nem történt olyan fordulat, ami az alapul szolgáló adónemeket lényegesen befolyásolta volna.

¹¹ 1883. évi 10. tc. 2. §.

¹² RNL KMO F 9. 841. á. 1899/III/75, 1899/VII/77. Az összegek koronában szerepelnek: 1 forint = 2 korona.

¹³ Nagy 2017: 17–21.

A vizsgált években a vármegyei pótdózás alá eső összeg a befizetett egyenes államadók 74,03–82,89%-át tette ki, a községi pótdadó alapja ennél valamivel kisebb volt.¹⁴ A kimutatásban szereplő első négy adózócsoport 126 háztartásfőt foglal magába (0,32%), akikre a teljes befizetett összeg 17,78%-a esett. A létszám pontosan megegyezik a megyei virilisekével, ám személyüket tekintve nincs egybeesés az utóbbiaknál előforduló, kétszeres szorzóval rendelkezők miatt,¹⁵ így erre a csoportra 10–13% jutott a befizetett egyenes adókból. A direkt adózás gyakorlata leginkább a legnagyobb adózók körében fordult elő, akik ezzel az eljárással vélhetőleg a községi pótdadó fizetése alól is igyekeztek kivonni magukat.¹⁶ A felső középrétegnek tekinthető csoportok (5–8. sorszám) az adózók 2,4%-át képviselték, befizetéseik 22%-ot tettek ki. Az alsó középrétegnek is ugyanennyi a részese-dése (9–14.), ami viszont az adóalanyok 9,63%-a között oszlott meg. Egyértelmű a kisegyzisztenciák túlsúlya: a közteherviseléshez legalacsonyabb összeggel hozzájárulók közel a felét, a fölöttük lévő két kategóriával együtt a háromnegyedét tették ki az adózók teljes létszámának, befizetéseik együtt közel 40%-ot képviseltek, szerepük a községi adózásban még inkább hangsúlyos. Megfigyelhető továbbá a mentességet élvezők jelentős tömege, ők relatíve későn, a nagy háború előtti években kerültek az önkormányzatok célkeresztjébe, miután a faluközösségnek azon része, amelyik hozzájárult a közületi költségekhez, már hosszabb ideje megfogalmazta irányukba a részvétel imperatívuszát, amint az a pótdóólajstromokat kísérő átiratok sokaságából kiderül.

A KÖZSÉGI PÓTDADÓ ALTERNATÍVÁI

Háromszéken az állami egyenes adókon alapuló pótdózás az 1870-es évek derekán vette kezdetét, ám a közszolgálatok ellátása érdekében befizetett, adójellegű lakossági hozzájárulások alkalmazása jóval korábban kialakult gyakorlatnak számított, ezért indokolt röviden kitekinteni már az 1848 utáni változásokra is.

A polgári kor hajnalán a községek éves költségterveinek kiadási oldalán a legjelentősebb tételt a jegyző és az előjáróság javadalmazása jelentette, amely gyakorlat már a század elején állandó jelleget nyert.¹⁷ A közteherviselés életbe léptetése nyomán a közösen használt erdők és legelők adózás tárgyát képezték, ennek terhe pedig a falusi önkormányzatok háztartásainak részévé vált, a kataszter

¹⁴ RNL KMO F. 9. 841. á. 1891/XII/139, 1893/XII/227, 1894/XII/365, 1895/XII/277, 1899/XII/77, 1901/XII/197, 1902/XII/139, 222.

¹⁵ A törvényhatósági és községi virilisek névjegyzékébe a legnagyobb évi egyenes adófizetőket foglalták bele. Bizonyos foglalkozások művelőinek – értelmiségiek, kereskedelmi és iparkamarai tagok – adóösszegeit duplán vették számításba. (Gyáni-Kövért 2006. 97–99.) Ez az oka annak, hogy különbség mutatkozik a virilis listán szereplők, illetve az összeget reálisan befizető 126 legnagyobb adózó értékei között.

¹⁶ Nagy 2015: 134–140.

¹⁷ Pál-Antal 2002: 314.

rendezetlensége miatt azonban ez akkor még nem volt jelentős mértékű kiadás.¹⁸ Az Erdélyben 1853-ban bevezetett polgári törvénykönyv megnevezte a *birtokosságot* mint azt a közösséget, amelyik tulajdonosa a falu közös erdőjének és legelőjének, illetve ezek kiegészítő részeként kisebb királyi haszonvételeket is meghagyott.¹⁹ A jogi hézagok miatt azonban ezek az entitások csak évtizedekkel később jöhettek létre, a székely falvakban az *arányosítások* lezárulásáig a polgári község képviselőtestülete és előljárósága gyámkodott a birtokosságok vagyonán, viselve annak anyagi terheit és élvezve hasznát, eltérően az úrbéres településektől, ahol a vagyoni elkülönülés már korábban végbement. Az 1850-es évek elején a legtöbb község elégtelen bevételi forrásokkal rendelkezett, így a költségek közvetlenül a lakosságra hárultak Ennek eszköze a *rovatalozás* volt, ami számos elemében egyezést mutatott a későbbi pótdóval, és később helyenként annak szinonimájaként is tüntették fel – például Maros-Torda vármegye alispáni jelentéseiben a pótdó 1895-ig rovatalként szerepelt.²⁰

Háromszéken világosan megkülönböztették a helyi jellegű közteher két típusát. Az éves rovatal alkalmazásáról a falusi önkormányzatok autonóm módon, a költségvetési hiány megállapítását követően döntöttek. 1871 előtt, kevés kivétellel, a földvagyon alapján osztályozták a lakosságot, csoportonként különböző mértékű hozzájárulást megszabva. A kontribúció e módozata nem vált domináns bevételi forrássá még úgy sem, hogy általános kiterjesztésére egy főpróba is történt. Erre az epizódra 1854 őszén került sor, amikor a központi hatalom előre megszabott összegű államkölcson jegyzésére szorította rá, más szereplők mellett a községeket is.²¹ A jegyzett államkölcson összege Erdélyben megközelítette az éves adók összességének háromszorosát. Az államkölcsont ugyan öt év alatt, részletekben kellett befizetni, ez azonban a legtöbb település önkormányzatának anyagi lehetőségeit meghaladta.²² Az összeg faluhatáron belüli leosztása a lakosok között a rovatalozási módozatok széles skáláján alapult: előfordult közöttük a háztartások osztályzata a tartott marhák száma és fajtája, illetve a (kataszteri tiszta jövedelem fogalmával nem azonos) mezőgazdasági kihozatal szerint is, sőt a későbbi községi pótdóval teljesen azonos eljárás is felbukkant, ám ezek mégsem váltak a községi úzus részévé.²³

Közvetetten a külső kényszerből származtatható az a kereskedelemtechnikai eljárás is, amellyel a háromszéki és csiki települések java része a következő évtizedekben bebiztosította éves költségvetéseinek legjelentősebb bevételi tételét, jelesül az italméresi jog haszonbérletét – kiváltva ezzel a rovatalozást. A regáléjognak e válfaja

¹⁸ Egyed 1975: 153; RNL KMO F 135. 239. (VII. 4.) 12–298.

¹⁹ Polgári törvénykönyv 1863: 825. §

²⁰ Maros-Torda alispáni 1879: 52–53; Maros-Torda alispáni 1897: 23.

²¹ A nemzeti államkölcsonról: Berger Waldenegg 2002. Ismertető: Deák 2007.

²² Az Erdélyben jegyzett államkölcson összege 13 510 794 pengőforint volt. (RNL KMO F 135. 223/II. [II.16.] 43–45.) 1851-ben az államkincstár 4 561 620 pengőforintot hajtott be Erdélyben, ami magába foglalt minden adónemet. Demeter 2021: 133–148.

²³ RNL KMO F 135. 264/II (II. 16) 1855/1532, 1680; uo. 325. (VII. 4.) 1856/1846.

a székelyeket ősidőktől fogva egyénileg illette meg,²⁴ hatékony pénzzé tételére attól kezdve nyílt lehetőség, hogy a szabad pálinkafőzés joga a közteherviselés kiterjesztésével 1851-ben megszűnt. Ekkor tömegek hagytak fel a tevékenységgel, a pálinka pedig piaci terméké vált. Az italmérés egyéni jogának a kollektivizálására a korábbi években szórványosan felbukkant egy-egy példa, de az áttörés az 1854-es évhez köthető.²⁵ Az új helyzetben elsőként Zalán község szabadult meg jegyzett államkölcson részleteinek befizetési kötelezettségétől 1855 őszén úgy, hogy a sepsiszentgyörgyi szeszgyárosnak, Kupferstich Jakabnak nyolc évre haszonbérbe adta az italmérési jogot, ő pedig ellentételezésképpen vállalta a maradék 2800 pengőforint államkincstárba történő befizetését.²⁶ A szőlőtermesztésre nem alkalmas vidéken rövid idő alatt a kereskedelmi pálinkafőzdek látókörébe került a településenként gyakorolható italmérési jog, melynek révén forgalmi adottságaiktól függően mind nagyobb összegeket inkasszálhattak, s eljuthattak egészen a regálék állami kezelésbe vételéig is.²⁷ A regálék átengedése a birtokosság részéről a polgári községnek eseti alkukon alapult, melyek tárgya volt az is, hogy cserébe az előjáróságok fedezik a közös erdőre és legelőre kivetett állami adót, illetve mentesítik a lakosokat a közszolgálatok bővülésével együtt járó további anyagi terhek alól. A századforduló előtti Erdélyben Tagányi Károly figyelt fel a községi vagyon elterjedésére, olyan időpontban, amikor polgári község és birtokosság szétválása a Székelyföldön még többnyire a kezdeti fázisban járt:

„A mi pedig a községek vagyonát illeti, nem lehet kétség, hogy eredetét az is a földközösségnek köszönheti. Mert még ott is, a hol királyi vagy más adománnyal, cserével, záloggal stb. találkozunk, annak tárgyai a legtöbb esetben havasok, erdők, legelők, puszták és vizek voltak, vagyis mind olyanok, melyeknek használata más mint közös már természettől fogva nem lehetett. Ott pedig, hol a községi vagyon nem ilyen okleveleken alapszik, azt közvetlenül a földközösségből kell származtatnunk. A község ugyanis, mint jogi személy, csak újabb kori fogalom.”²⁸

Háromszéken, nagyjából egy időben az első községi törvény életbe léptetésével, az önkormányzatok tevékenységi köre addig nem tapasztalt módon differenciálódott. A közigazgatási feladatok ellátása (saját apparátus működtetése, lakosság közügyeinek intézése, személy- és vagyonbiztonság alapszintű biztosítása) mellett a közösségi feladatok ellátása (oktatás, egészségügy, közutak, gazdaság hatékonyságának javítása) is egyre növekvő anyagi igényt támasztott a községekkel szemben.²⁹ A földadókulcs emelkedése, illetve a megállapításához szükséges birtoknyilvántartás pontosítása következtében a falu közös erdősegeinek és

²⁴ *Compilatae 1695: Pars III, Titulus VI, Articulus II.*

²⁵ Nagy 2021a: 18–19.

²⁶ RNL KMO F 135. 281. (VII. 4.) 1855/6385, 7071.

²⁷ Nagy 2021a: 19–35.

²⁸ Tagányi 1894: 213.

²⁹ Nagy 2021b: 55–56.

legelőinek adóterhei is jelentős mértékben növekedtek. A következő időszakban a legtöbb település éves költségtervében ez képezte az egyes számú kiadási tételt.³⁰

Egyed Ákosnak a rendi korszak legvégére érvényes településtipológiája szerint Háromszéken a határorkatona rendű székelyeket és úrbéreseket (jobbágyokat és zselléreket) magába foglaló *vegyes falvak* voltak számszerű fölényben, és ez a társadalmi tagozódás a polgári éra első évtizedeinek költségvetéseiben is markánsan megmutatkozott.³¹ Ezeknek a legjelentősebb bevételi tétele ugyanis az italmérés hasznbérbe adásából származott, volumenében azonban nagy különbségek figyelhetők meg, ami több tényezővel magyarázható. Egyik faktor a plusz kiváltság megléte, ugyanis a legnagyobb és legstabilabb háztartással a két városon (Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen) kívül a vásártartó községek (például Barót, Uzon, Nagyborosnyó, Alsócernáton) rendelkeztek. Ez még közigazgatási funkcióval is halmozódhatott, ha a település járási székhely (Nagyajta), esetleg egyben fürdőhely (Kovászna) is volt. Ezek a települések zömükben az 1860–1870-es évektől kezdődően a városokhoz hasonlóan jóváhagyott vásárvámtarifával rendelkeztek, vagy helypénz szedésére volt felhatalmazásuk a kirakodó- illetve a baromvásárokon, és éberen őrködtek azon, hogy a közelebbi települések ne léptethessék életbe hasonló, de régebb óta nem érvényesített privilégiumaikat.³² A vásár a saját vámjával önmagában is hasznot hajtott, de növelte az italmérés forgalmát is, a kettő együtt pedig olyan bevételeket eredményezett, amelyekhez nemcsak a saját lakosság, hanem azon kívül a vonzáskörzet falvaiban élők is jelentős mértékben hozzájárultak.³³

A második tényező, mely a lélekszámhoz köthető, illetve földrajzi jellegű, a települések zömében szintén érvényesült: egy forgalmas út mentén nagyobb hasznot lehetett elkönyvelni, mint egy zsákfaluban, illetve a hivatalos fogyasztást csökkentő csempészség könnyebben előfordulhatott egy tanyabokrokból álló településen, mint egy halmazfaluban.³⁴

A harmadik tényező arra vonatkozott, hogy a községnek mennyire volt szabad keze a regálé kihasználásában. A pálinkaárusítás piacosodásának kezdetén az önkormányzatok szabadon rendelkeztek az italmérési joggal, a bevételek fokozatos növekedését látva azonban a birtokosságok valamilyen formában jeleztek, hogy az árenda tárgya valójában az ő jussukat képezi. 1864-ben például a szék főkirálybírói hivatalához beterveztett hasznbérleti szerződésekben három településen nevezték meg a birtokosságot jogtulajdonosként. A következő év

³⁰ A kataszterről: Balaton 2018: 58–62.

³¹ A szék területén 90 vegyes falu, 1 jobbágy- és 1 zsellérfalu, illetve 3 határőrfalu létezett (Egyed 2002: 16–25).

³² RNL KMO F 8. 910. á. 37. k. 1867/15, 70; uo. 40. k. 1876/ 21; RNL KMO F 9. 844. á. 1885/291; uo. 61. k. 1891/246; uo. 71. k. 1894/101; uo. 81. k. 1897/124; uo. 87. k. 1899/193; uo. 134. k. 1910/266.

³³ Kisebb léptékben, de ugyanez figyelhető meg azokban a csíki falvakban, amelyek búcsújáró helyek voltak, és az évente egyszeri eseményen árulási díjakat szedhettek, illetve italmérést is tartottak. RNL HMF F 7. 148. á. 13. k. 1877/48; 15. k. 1879/91.

³⁴ Nagy 2021d: 324–326.

jóváhagyás-igénylés sorozatában ez a szám már kilencre, vagyis háromszorosára nőtt – ehhez hozzátartozik, hogy minden naptári évben az italmérést hasznosító községek nagyjából harmadában került sor a jogviszony frissítésére.³⁵

A birtokosságok egyes tagjai csak megkésve – a bevételezett nagyobb összegek láttán – tettek lépéseket azért, hogy az italmérésből származó jövedelem felosztását szorgalmazzák. Akkor tették ezt, amikor a községi törvény már rendelkezett a status quo fenntartásáról, vagyis minden korábbi bevétel csorbítatlan egyben tartásáról.³⁶ Ritka kivétel Lisznyó község, ahol a Belügyminisztérium 1874-ben helyt adott három birtokos fellebbezésének, és számukra a bevételek birtokuk szerinti arányos részének kiszolgáltatását rendelte el, a községi kasszába pedig a további 80 birtokosra eső rész folyt be.³⁷ A szék területén olyan településen történt meg a privilégium felosztása, ahol a volt földesúr birtokainak nagyobb súlya volt, így Miklósváron a község az italmérésből származó jövedelem negyedét (Szent Mihály napjától Újévig) könyvelhette csak el.³⁸

Az italmérési jog hasznosítása a legtöbb szempontból fogyasztási adózásnak minősíthető, mely a bevezetésénél még nem számított rendes bevételi tételnek a községi költségvetésekben, de a fent ismertetett jelentősége miatt rövid időn belül azzá vált. A regálék egyéb nemei, mint például a vadászati jog vagy a híd-vám a csekély haszon, illetve a kivételszerű előfordulás miatt lényegesen nem befolyásolták a falvak anyagi lehetőségeit.³⁹ Számottevő rendes bevétel volt a különféle ingatlanok haszonbérletéből származó összeg, ami széleskörű variációkat mutatott a közigazgatás és igazságszolgáltatás (járászhely) céljaira kiadható épületektől és bolthelyiségektől kezdve a leggyakrabban előforduló kaszálók és szántók hasznosításáig, ami közvagyonként még számos faluközösségben fellelhető volt.⁴⁰ A különféle pénzalapok gyümölcsöztetése közvetlen hitelezéssel vagy takarékpénztári betétként többnyire csak szerényebb, kiegészítő forrást jelentett a községeknek.⁴¹ A kivételek sorába illeszthetők azok a falvak, amelyek például természeti erőforrásokból fedezték minden kiadásukat. Ilyen volt Sepsibodok, amelynek savanyúvízforrása kényelmes községi háztartást biztosított, mindaddig,

³⁵ RNL KMO F 8. 910. á. 23. k. 1864/6797, 6798, 8025; uo. 25. k. 1865/II/34, 96, 97, 931, 1900, 1931, 2226, 2413, 2539, 3389, 3997, 4180, 5072, 5701.

³⁶ RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 1872/104; RNL KMO F 9. 844. á. 18. k. 1879/283, 373; uo. 20. k. 1880/103, 122, 124; uo. 22. k. 1880/402, 412, 416.

³⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 16. k. 1879/107.

³⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1892/VIII/50.

³⁹ RNL KMO F 8. 910. á. 33. k. 1873/1246, 1399, 1922, 4445, 6562; uo. 34. k. 1874/7, 281, 1752, 2636, 4243; RNL KMO F 9. 844. á. 34. k. 1883/255; uo. 42. k. 1885/297, 411; uo. 51. k. 1888/98.

⁴⁰ Imreh István Erdélyben a faluközösségek három típusát azonosította a 19. század elején: 1. ahol megszűnt a szántóföld közösség, legelőt, kaszálót és erdőt birtokoltak a jogosultak; 2. ahol maradványaiban megmaradt a szántó és kaszáló közvagyon; 3. ahol létezett az osztásos földközösség (Imreh 1999: 209–224).

⁴¹ Közületi hitelezésről: Nagy 2021c: 78–96.

amíg nyolc korábbi erdőbirtokos társközsége jogi úton el nem érte a felosztást, mely után, 1886-tól csak kilenced rész maradt Sepsibodoknál.⁴²

A szék területén a Bach-korszakban vált önállóvá több hegyvidéki *telepítvényfalu*, melyek nagyobb része a havasi állattartással összefüggésben alakult ki a korábbi évszázadokban. A kiterjedt erdők tulajdonosai számára a közvetlen hasznosítás különféle akadályokba ütközött, a természet adottságai miatt kialakult a szezonálisan lakott *szállások rendszere*, mely az idők során állandósult, ám nem az anyaközségből való kirajzással népesült be, hanem általában bevándoroltak letelepedésével.⁴³ Szitabodza például Zágon község *praediuma* volt, Sósmező Bereck városé, Dobolló hat község tulajdonát képező erdős részen jött létre, Bodzaforduló pedig a sepsiszéki 32 községnek 1865-ig osztatlan birtokán.⁴⁴ A telepítvényfalvak közös jellemzője, hogy nem rendelkeztek saját bevételi forrásokkal, a birtokosság mint entitás nem létezett. Az italméresi jogot Bodzaforduló esetében a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium gyakorolta, miután ebben a volt tulajdonos 32 község megegyezett.⁴⁵ Sósmezőn és Szitabodzán az italmérések az anyatelepüléseknek hajtottak hasznót, noha történt olyan próbálkozás, hogy azt megszerezzék maguknak, de már túl későn konkretizálódott ahhoz, hogy valós hozzávéka legyen.⁴⁶ A székben egyetlen ipartelep, a zalánpataki üvegcsúr vált saját önkormányzattal rendelkező községgé, amelynek regáléjogait az alapító grófi család tagjai, a Kálnokyak gyakorolták teljes mértékben.⁴⁷ Kivételnek számít Dobolló, mely ismeretlen körülmények és feltételek mellett egyezett meg a terület volt tulajdonos településeivel. Tény, hogy 1874-től kezdődően a községi képviselőtestület a korcsmatartással enyhítette a rovatalozás terheit, s a törvényhatóság később e gyakorlatra hivatkozva erősítette meg a haszonbérleteket.⁴⁸

Az első községi törvény kihirdetését követő néhány évben a háromszéki falvakban inkább kivételnek számított, ha az éves költségvetési hiányt a régi formában – vagyis földterület szerinti osztályzat alkalmazásával – kivetett rovattal egyenlítették ki. Általában azok a kisebb vagy elszigeteltebb települések folyamosodtak e módszerhez, ahol az italmérés a kiadások fedezésére elégtelen bevételt produkált, illetve azok, amelyeknek korlátozott volt a hozzáférésük ehhez a haszonhoz; vagy teljesen el voltak zárva tőle, vagy valamilyen oknál fogva nem alkalmazták. Ennél is ritkábban bukkant fel a vagyoni szempontból nem kategorizáló, (füst szerint vagy

⁴² RNL KMO F. 170. 24. 1–8; uo. 25. 1–2.

⁴³ „A szállások rendszere (kiemelés: NB) – a havasi füves térségeken, kiterjesztett kaszálóterületeken, irtásokon – mind a takarmánytermesztést, mind a legeltetést egyszerre szolgálta.” (Imreh 1983: 211.)

⁴⁴ Bereck és Sósmező telepítvényváltságáról szóló 1877-es egyezség: RNL KMO F 9. 841. á. 1888/VI/36, 1888/XXI/150; uo. 844. á. 65. k. 1892/321; Zágon és Szitabodza közötti határ-egyezmény: RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/87; dobollói erdő jogviszonya: RNL KMO F 396. 1; bodzai erdők felosztása: RNL KMO F 8. 910. á. 20. k. 1862/211, 245; uo. 25. k. 1865/II/851; uo. 936 á. 2. cs. 1862/538.

⁴⁵ Nagy 2021d.

⁴⁶ RNL KMO F 9. 841. á. 1891/XIII/410, 1892/VIII/43; uo. 844. á. 40. k. 1884/403.

⁴⁷ RNL KMO F 8. 910. á. 28. k. 1868/6799.

⁴⁸ RNL KMO F 8. 910. á. 34. k. 1874/5663; uo. F 9. 844. á. 1880/400.

családfők neveiből összeállított), háztartásokat magába foglaló rovat-alista, konkrétan meg nem nevezett célokra. A hozzájárulásnak e hagyományos válfajai, az adójellegű rovatok utoljára az 1876. évre vonatkozó költségterveknél fordultak elő.⁴⁹

A KÖZSÉGI PÓTADÓ VOLUMENE ÉS KITERJEDTSÉGE

Az egyenes állami adó alapján kivetett póttadóval a háromszékiek első ízben 1872-ben szembesültek, akkor még csak közvetett módon. A széki falvak több helyen határosak voltak a Felső-Fehér vármegye beékelődéseiben elhelyezkedő volt úrbéres településekkel, ezért az ott kivetett iskolai póttadó több olyan birtokost is érintett, akinek a földjei átnyúltak a község határon.⁵⁰ A következő években a közoktatási intézmények támogatását szolgáló közteher szórványosan a székely településeken is felbukkant, ám nagyon hamar összeolvadt az általános költségekre beszedett községi póttadóval, ezért külön nyomon követése nem indokolt.⁵¹

Háromszék területén először Bodzaforduló és Szitabodza volt kénytelen községi póttadót bevezetni az 1875. évi költségvetésében, miután a rendes bevételekkel nem rendelkező két község előljárósága eredménytelenül kérvényezte a vagyoni kategóriák szerinti rovat-alozás érvényben tartását. A széki közgyűlés elérkezettnek látta az időt, hogy a helyi jellegű közteherviselés gyakorlatát a három évvel korábban szentesített jogszabályhoz igazítsák, az átmenet azonban nem volt zökkenőmentes. Az egyik akadály, amibe beleütköztek, technikai jellegű volt: Bodzaforduló település teljességgel a szomszédos Bikfalva község telekkönyvén volt feltüntetve, míg Szitabodza az anyaközségén, Zágónén szerepelt, az alig egy évvel korábban befejezett műszaki felmérések eredményeként.⁵² Ez azt jelentette, hogy a legjelentősebb állami egyenes adónem, a földadó alapján községi póttadót nem lehetett kivetni. A másik nehézség abból adódott, hogy a törvényhatósági bizottság nem rendelkezett a kérdés elbírálásához szükséges kellő jártassággal. A testület a kétségkívül általános célú póttadót mindenáron egy speciális kategóriába igyekezett beleerőltetni, a lépés pedig csak felesleges huzavonának bizonyult.⁵³

A kezdeti időszakban a széki közigazgatási apparátus és a törvényhatósági bizottság határozottan idegenkedett a községi póttadózástól, az azt bevezetni készülő önkormányzatokat az éves költségterveik jóváhagyásakor igyekeztek eltéríteni szándékuktól: „[a hiány] a különböző című rendes bevételeknek biztosan várható fokozatos emelkedésével elenyészik” – ez volt a gyakran ismételt optimista hangvételű

⁴⁹ RNL KMO F 8. 910. á. 30. k. 1870/4925, 5154; uo. 32. k. 1872/4157; uo. 33. k. 1873/1215, 6773; uo. 34. k. 1874/263; uo. 35. k. 1875/3241, 5423.

⁵⁰ RNL KMO F 8. 910. á. 32. k. 1872/1002, 1474, 2694, 3279; uo. 33. k. 1873/5199, 5507, 7126, 7289; uo. 34. k. 1874/1050, 1557, 2599.

⁵¹ Iskolai póttadó kivetésének korai esete az Orbai széki Barátos 1874-ben (RNL KMO F 8. 910. á. 16. k. 1874/130; uo. 34. k. 1874/6963.)

⁵² A helyszíni munkálatok 1873 augusztusában zárultak le a szék területén (RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/49).

⁵³ RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/41.

frázis, ami voltaképpen a kiadások szűkítésével, vagy másfajta bevételi forrás bevonásával többnyire meg is valósult.⁵⁴ Az ellenszenv egyrészt a széki igazgatásban és képviselő-testületben felülreprezentált nagyobb birtokosok igényéből volt eredeztethető, másrészt abból, hogy az arányosítás lebonyolítása előtt azok a birtokoságok lettek volna a pótdózás kiemelt alanyai, amelyeknek a vagyont a polgári község kezelte, így az valójában önmagát sújtotta volna plusz teherrel.

Az alternatívát ebben a helyzetben egy sajátos újítás képviselte, az illetékjellegű úgynevezett *legelő- és erdő rovatal*, amit autonóm módon alkalmaztak, ugyanis országos jogszabályok nem rendelkeztek róla. Az előbbi típusból a főkirálybírói hivatalhoz elsők között Dálnok község kivetési lajstroma érkezett be 1870 őszén, és ebben állatfajták, illetve azok száma alapján terheltek meg a háztartásokat; utóbbi változatot Sepsimagyarós előjárósága terjesztette fel, és a közös erdőből levágott minden szekér fa után 50 krajcárt (1 korona) kötött ki *erdőlési díj* címen.⁵⁵ Fontos hangsúlyoznunk, hogy különféle kézzelfogható költségek megtérítésére (például tenyészállattartás, birtokhatár-felmérés) már régóta alkalmazták ezt a hozzájárulási formát, de az általános közköltségek kifizetésére az 1870-es évek elejétől használták, elsősorban a székely többségű, volt határőr falvak önkormányzatai, és két évtizeddel később már az volt szokatlan, ha a bevételi oldalon hiányzott ez a tétel. A polgári községnek ez a bevételi forrása végérvényesen az arányosítás befejezése nyomán szűnt meg.

Az egységes közigazgatási rendszer bevezetésével az újonnan létrejött Háromszék vármegye 13 önálló községgel egészült ki, amelyek kivétel nélkül a megszüntetett Felső-Fehér vármegye beékelődéseiben fekvő, egykori úrbéres falvak voltak. Sajátosságuk, hogy a közigazgatási reform időpontjára a volt földesúr és az úrbéres közösség között az erdő- és legelőelkülönülés már többnyire lezárult, így a községi pótdózás nem ütközött olyan akadályokba, mint a székely falvakban. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy némely településen a földesúr az italmérési jogból származó bevétel egy részét is átengedte a községi háztartásnak. Márkos és Keresztvár községben például ez ugyanolyan feltételek mellett történt, mint azt korábban már láttuk a széki Miklósvár esetében, vagyis a község haszna háromhavi bevétel volt.⁵⁶ Az is nyilvánvaló, hogy ezek igen törekeny egyezségeknek bizonyultak, amint azt például Erősd község esete mutatja, ahol a volt földesúr birtokának új haszonbérelője a teljes kocsmajövedelemre is bejelentette az igényét.⁵⁷

1872–1875 között Márkos községben az italmérési jog a költségvetés 5,1–6,4%-át, a pótdó pedig az 59–75%-át fedezte. Keresztváron előbbi tétel 5,1–8,7%, az utóbbi 46–63% volt, Bodolán pedig, ahol a községnek nem jutott a kocsmahaszonból, a pótdó a háztartás 48–89%-át jelentette.⁵⁸ Az italmérési jog hasznának részleges átengedése értelmezhető a székelyföldi gyakorlat

⁵⁴ RNL KMO F 9. 844. á. 16. k. 1879/37.

⁵⁵ RNL KMO F 8. 910. á. 30 k. 1870/5763; uo. 32. k. 1872/4157.

⁵⁶ RNL KMO F 9. 844. á. 23. k. 1881/234.

⁵⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 23. k. 1881/40.

⁵⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XXI/39.

beszivárgásának is, ám az a tény, hogy ezekben a községekben párhuzamosan a pótdózás is működött, más magyarázatot is kínál.⁵⁹ A községi pótdó érzékenyen érintette a nagybirtokot, ugyanakkor a nagyobb mérvű ipari tevékenységet is. Például gróf Mikes Benedek Krásznatelep azonnali visszacsatolását követelte Zágónhoz, miután Szitabodza 86,5%-os pótdót vetett ki, a keresetadót érintő része pedig jelentősen csorbította az ott működtetett üvegyára nyereségét.⁶⁰ A kérdés merőben más megközelítésével találkozunk Előpatakon, ahol a fürdőbirtokosság évente 300 forintot (600 korona) ajánlott fel a községnek, Kőröspatakon pedig gróf Kálnoky Imre és Bogdán István szeszgyáros 400 forintot (800 korona).⁶¹ A szándék nyilvánvalóan a túlzott arányú pótdó bevezetésének elhárítása volt, és ugyanígy értékelhetők azok az egyezmények is, amelyek a volt Felső-Fehér vármegyéhez tartozó falvakban kötettek meg.

A pótdózás gyakorlatát illetően a törvényhatósági bizottság határozatai az irányadók: ezekből megállapítható, hogy az 1880-as évek derekán ezt az adónevet az egykori úrbéres- és telepítvényfalvakban állandó jelleggel alkalmazták, a volt széki egyes településeknek kevesebb mint 5%-a élt ezzel a lehetőséggel, a kivetés többnyire epizódyszerűen fordult elő, és nem feltétlenül ismétlődött meg minden évben. A következő évtized jelentette a vízvázasztót: az 1888-ban életbe léptetett törvénycsomag révén ugyanis az állam kisajátította a regálékát, így az érintett községek egyszerre estek el ettől a forrástól.⁶² A kárpótlási összeget, annak számítási módszertana alapján, a pénzügyi tárca a korábbi évek hasznosítása szerint állapította meg, így azokhoz a településekhez, amelyek a megelőző évtizedekben ügyesen profitáltak a privilégiumból, jelentős kötvénypénz folyt be. Az így képződött tőkék azonban nagy mértékben lemorzsolódtak, és a községi kassza csak a töredéküket tudta kamatoztatni, a birtokosságok tagjainak felosztási igényei miatt, kisebb részben pedig azért, mert a pénzt középítkezésekre fordították.⁶³

Az erdő- és legelőarányosítások időben nem egyenletesen zajlottak le, s ennek hatásaként az önkormányzatok elestek a rovatolásból származó jövedelmektől, ugyanakkor az éves költségvetések is jelentősen tehermentesültek: kikerültek belőlük a közös területek után kivetett állami földadó, illetve az erdőőrzési díjak, és csupán a község számára kiszakított kisebb területek anyagi terhei maradtak. Végeredményben a két entitást elkülönítő jogi aktus tette lehetővé a hatékony

⁵⁹ 1848 előtt a székely székekkel szomszédos vármegyei települések falutörvényeiben a lakosság számára gyakran tiltották a pálinkafőzést és korcsmárlást, aminek oka a székelyföldi minta alkalmazása lehetett (Imreh 1983: 456). Más vármegyei példák hiányában szintén a székelyföldi minta átvételének tekintjük a földesúr és község közötti egyezségeket (RNL KMO F 9. 844. á. 18. k. 1879/347; uo. 22. k. 1880/481, 487; uo. 44. k. 1886/121).

⁶⁰ RNL KMO F 8. 910. á. 40. k. 1875/73, 1876/20.

⁶¹ RNL KMO F 9. 844. á. 23. k. 1881/48; uo. 40. k. 1884/466.

⁶² RNL KMO F 9. 844. á. 51. k. 1888/71, 73, 77, 81, 86, 95, 101; uo. 52. k. 1888/180–185, 186–189, 191–192, 194–199, 210–211, 215–221.

⁶³ RNL KMO F 9. 841. á. 1891/VIII/21, 26, 31, 35, 36, 41, 45, 46, 47, 56, 58, 64, 68; 1892/VIII/ 18, 19, 20, 25, 30, 46, 59, 72, 73; 1893/VIII/33, 51, 57, 58, 62, 67, 70, 84; 1894/VIII/15, 20, 45, 46, 56; 1895/VIII/52.

községi pótdózást is. Végül a közbirtokosságok és a kiszakító nagyobb birtokosok egyezmény vagy per útján azoknak a pénzalapoknak a nagyobb részét is megszerették maguknak, amelyek az 1854-es államkölcson visszafizetett összegéből vagy erdőterületek elidegenítéséből, illetve faanyageladásból származtak, és amelyek kamatjaiból a községek nagy része hasznot húzott a korábbi évtizedekben.⁶⁴ A községi költségek némileg csökkentek a jegyzői körök észszerűbb beosztásával is, illetve azáltal, hogy 1894–1902 között 19 falu önkormányzata összeolvadással megszűnt, és a helyükben kilenc új község jött létre. Ugyanekkor kezdődött el az egykori telepítvényfalvak saját telekkönyvvvel való ellátásának folyamata is, így már azok is hatékonyabban pótdózhattak.⁶⁵

Háromszéken a községek éves költségvetéseinek összesítéséből nem állapítható meg egyértelműen, hogy mekkora arányt képviselt a pótdó (1–2. ábra). Annak ellenére, hogy ezek a tervezetek szinte minden évben kimutatnak valamennyi deficitet, a rendes bevételek és kiadások közötti valós különbség jóval nagyobb volt. Ennek oka, hogy a legtöbb község úgy terjesztette be a törvényhatóságához a költségtervét, hogy abban a rovatral rendes bevételi tételt képezett, a pótdózás bevezetésénél pedig erre a rutinra támaszkodtak.

A törvényhatóság általában azoknak a tervezeteknek szentelt nagyobb figyelmet, amelyekben a pótdó újonnan bevezetett bevételi tételként szerepelt. Ezekben az esetekben a vármegyei testület egészen az 1880-as évek végéig a kiadások lefaragására törekedett, később már elnézőbbnek mutatkozott azokkal az önkormányzatokkal, amelyek régebben bevezették a pótdózást, és a legtöbbször nullaszaldós mérlegként fogadta el a költségvetéseiket. Korábban hasonló mechanizmusokkal épült be a rendes bevételek közé az italmérésből, illetve a rovatalkból származó haszon is. Az összesítésben kimutatott deficitet azok a községek adták, amelyeknél valamilyen oknál fogva másfajta rutin alakult ki, és amelyek a törvényhatóságra bízták, hogy fedezetet találjon a hiányra, következésképpen az határozott a pótdó kivetéséről és annak arányáról.

Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy a számadások minden évben többletet mutattak ki, még úgy is, hogy a valós kiadások is emelkedtek. A többi székely vármegye költségvetési adataival összevetve megállítható, hogy hasonló volt a fejlődés Csíkban, ahol 1880-ban az egy főre eső bevételi és kiadási összeg 3,58, illetve 3,13 korona (Háromszéken 3,39/3,72 korona), 1890-ben pedig 5,36, illetve 4,86 korona (Háromszéken 3,74/4,35 korona) volt.⁶⁶ Ez elsősorban a települések társadalmi szerkezetének egyezéseivel és az arányosítások kezdeti stádiumával magyarázható. Csíkban szintén a vegyes falvak képeztek többséget, kiegészülve a Gyergyótölgyesi járásba besorolt hét, illetve a gyimesi három telepítvényfalval. Maros-Torda vármegyében már merőben más volt a helyzet:

⁶⁴ RNL KMO F 9. 841. á. 1890/VIII/57, 1895/VIII/41, 1896/VIII/27, 1899/VIII/20.

⁶⁵ RNL KMO F 9. 841. á. 1909/10912, 1917/1160.

⁶⁶ Költségvetési adatok: RNL HMF F 7. 148. á. 15. k. 1879/439; uo. 25. k. 1889/358. 1–66. Lakosság lélekszám: *Népszámlálás 1882*: 82–85, 106–109, 169–175; *Jekelfalussy 1892*: 162–167, 210–217, 334–345.

1880-ban egy főre 1,16 korona bevételi és 1,32 kiadási összeggel kalkuláltak, 1890-ben pedig ez 0,86/1,60 koronát tett ki. Ugyanakkor a pótdózás terén jóval előbbre jártak: 1880-ban a települések 51%-ában, 1890-ben már 82%-ában bevezették.⁶⁷

A csekély költségvetési összegek és a széles körben elterjedt pótdózás jelensége nagyjából ugyanazzal magyarázható. Egyrészt az öt járás közül kettő (Régeni alsó és felső) falvainak zömében 1848 előtt úrbéri viszonyok léteztek, kettő (Marosi alsó és Nyárádszeredai) a régi Marosszéket kebelezte be egészen, egy (Marosi felső) pedig részben – ezért értelemszerűen ez utóbbiakban azonosíthatók a csíkiakhoz és háromszékiekhez némileg hasonló községi háztartások. Másrészt a nagybirtok hangsúlyosabb jelenléte miatt az erdő- és legelő-elkülönítés, illetve az arányosítás már korábban lezajlott, s emiatt a birtokossághoz köthető költségvetési tételek hamarabb eltűntek a községek költségvetéseiből. Harmadrészt a földesurak (egyházközség-kegyúri minőségükben) már régóta nagyobb szerepet vállaltak az iskola fenntartásában, a székely széki és vármegyei területeken egyaránt, és ez a gyakorlat a polgári korban tovább élt.

A TERHEK NÖVEKEDÉSE

Háromszéken a költségvetések kiadási oldalán a Potsa József főispán által 1892-ben indított község-házépítési program generált addig nem tapasztalt kiadásokat. A program célszerűsége aligha vitatható, ám az a tény, hogy a felsőbb hatóság gyámkodása mellett a községek zöme ugyanabban az időben kezdett hozzá reprezentációs célú épületek tervezéséhez, rávilágít arra, hogy az építkezések inkább a Magyarország fennállásának ezredik évfordulója alkalmával tartott ünnepségsorozat fényét voltak hivatva emelni. Néhány esetben a regálékárpótlás egy részét fordították az építkezésre, a legtöbb község azonban pénz hiányában több éves időhaladékkért folyamodott. Bármelyik megoldás is jött szóba, az ügyek intézése jelentősen befolyásolta a költségvetéseket és számadásokat, mivel a hatóságok az azonnali építkezést vállalni képtelen községeket is kényszerítették a *község-ház építési alapok* létesítésére, ahová évente meghatározott összegeket kellett elhelyezni, s ennek forrása kevés kivétellel a pótdózó volt.⁶⁸

Volumenében nagyobb vállalkozás volt az új, több tantermes iskolaépületek létesítése, illetve olyan telkek akvizíciója, ahol faiskolákat lehetett telepíteni és tanítói lakásokat lehetett építeni. Az állami iskolák létesítésének programja 1898-ban, Wlassics Gyula minisztersége alatt vett nagyobb lendületet, a tanintézményeket a kormány elsősorban más nemzetiségű és vegyes községekbe tervezte létesíteni, a pénzhiány miatt azonban a célok nem valósultak meg

⁶⁷ RNL MMF F 48. 5. á. 2. k. 1879/194, 196, 221–227, 230–231; 1880/103, 113; uo. 12. k. 1890/107, 194, 241, 282; Maros-Torda alispáni 1881: 6; Maros-Torda alispáni 1891: 40.

⁶⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1893/XII/22, 1894/XIII/18, 1895/XII/278, 1896/XII/43, 1897/XIII/8, 1898/XII/2, 1899/XIII/2.

maradéktalanul.⁶⁹ Háromszéken az iskolák államosításáról az 1890-es évek elejétől kezdődően szinte minden községi képviselő-testület határozatot hozott (név szerinti szavazás, egyhangú döntés, a legtöbb 1895–1903 között született), ám több évnek kellett eltelnie, mire az államkincstár átvette a községi vagy felekezeti iskolákat. Ebben a döntésben a kritikus pontot a megfelelő épület megléte, illetve a fenntartásukra tett felajánlás jelentette. (Általában a községek vállalták 5% iskolai pótdadóval megegyező összeg éves átutalását, az iskola erdőjének, ingatlanjainak örökös átengedését, tanítói nyugdíj járulék fizetését, épület fenntartását, biztosítását.) Az iskolák ügye tehát újabb építkezési hullámot indított el, amelynek költségeit a települések általában pótdadóból és kölcsönökből teremtették elő.⁷⁰

A középítkezések sorát az összes településen létrehozott közbiztonsági hidak felállítása zárta, mely 1911-ben vette kezdetét a földművelési tárca utasítására, de ez a munka a községházak és iskolák költségeinek csupán a töredékébe került.⁷¹ Az állami tisztviselők és hivatalosok járandóságai 1903-tól kezdődően egységesen megközelítőleg 20–25%-kal növekedtek, beleértve a községi jegyzők járandóságát is.⁷² A községi képviselő-testületek ugyanekkor szavaztak meg nagyobb fizetéseket az előjáróságok tagjainak, és ezeket a törvényhatóság tömegesen hagyta jóvá. Utolsóként az egészségügyi személyzet (a körorvosokon kívül a bábák, halottképek) járandóságai rendeződtek, az addigi egyéni szolgáltatási díjakból állandó költségvetési tétel lett.⁷³

Azért, hogy a bevételi oldal lépést tarthasson a kiadásokkal, az önkormányzatok a teher növelésén kívül más megoldásokkal is próbálkoztak, például a századforduló után kezdett elterjedni a direkt adót nem fizető napszámosok (megyeszinten az adóalanyok 10,67%-a) községi pótdadóztatásba való bevonása.⁷⁴ Ugyanekkor az arányosítások során községi tulajdonba került általajkincsek (kőbánya, ásványvízforrás) kiaknázására is mind szélesebb körben vállalkoztak, többnyire mérsékelt sikerrel.⁷⁵

A pótdadó jelentette terhek megszüntetése vagy legalábbis csökkentése a felsőbb hatalmi szerveket és a községi képviselő-testületeket egyaránt foglalkoztatta, és a téma nyilvánvalóan a lakosságot sem hagyta hidegen. A volt úrbéres községek, melyek már régebb óta erre a bevételre támaszkodtak, elől jártak a megoldás keresésében: Bodola, Keresztvár és Márkos már 1881-ben magtárat létesítettek, amit kegyes adományokkal, illetve a lakosságra több éven át kirótt

⁶⁹ Kövér 2016: 1228–1232.

⁷⁰ Például az 1895. (RNL KMO F 9. 844. á. 74. k. 1895/135, 163, 396; uo. 75. k. 1895/519, 524, 529) és az 1903. év (100. k. 1903/149, 215, 218, 237; uo. 102. k. 1903/328, 347).

⁷¹ RNL KMO F 9. 844. á. 136. k. 1911/186.

⁷² Benedek 2016: 88–90.

⁷³ *Háromszékvármegyei Értesítő* 1902. július 2; *Háromszékvármegyei Hivatalos Lapja* 1909. február 18.

⁷⁴ RNL KMO F 9. 844. á. 130. k. 1909/93, 193, 208; uo. 134. k. 1910/25, 28; uo. 137. k. 1911/313, 695; uo. 141–142. k. 1913/37, 455, 570.

⁷⁵ Nagy 2021a: 325–329.

roz- vagy kukorica-hozzájárulással tőkésítettek fel. A tőkéből a szűkösebb hónapokban kölcsönt adtak az arra rászorulóknak, a nyereséget pedig pénzre váltották.⁷⁶ Néhány szórványos próbálkozás után 1908–1909 között a háromszéki községek többsége úgynevezett *köztehermentesítő* alapot hozott létre, ami rövid távon – évente meghatározott összeggel – ugyancsak tovább növelte a kiadásokat. Ez a megoldás azonban a távolabbi jövőre vonatkozóan kilátásba helyezte, hogy akkora tőke halmozódik fel, amelynek kamatai kiváltják a községi pótadót, ezen kívül pedig likviditást garantáló tartalékalapként is kellett működnie.⁷⁷ Miután ugyanis a pótadózás domináns bevételi forrássá vált, a községi kasszában ingadozott a készpénz mennyisége, ami az agrártársadalom működésének sajátosságai-ból fakadt – szemben azzal az időszakkal, amikor a község legnagyobb bevételi forrása a haszonbérletekből származott, hiszen a szerződésekből pontosan rögzítve voltak a részletfizetések időpontjai. A kérdés időszerűségére közérthetően világított rá az imecsfalvi körjegyző, Albu Gyula az utolsó békeévben: „[...] a község az év $\frac{3}{4}$ részében nem képes a fizetési kötelezettségeinek eleget tenni, mert pótadóból tartja fenn magát, és tudott dolog, hogy azt a közönség csakis az ősz folyamán, októbertől december hónapokba fizeti, mikor az évi munkájának gyümölcsét értékesíteni tudja.”⁷⁸

* * *

Háromszéken a községi pótadó fokozatosan terjedt el, az alkalmazását biztosító jogszabály szentesítését követően csak közel három évtizeddel később vált dominánssá, annak ellenére, hogy az önkormányzatok általában elégtelen rendes bevételi forrásokkal rendelkeztek és valójában rá voltak utalva erre a jövedelemre. A központi hatalom és a helyi önkormányzatok közti viszony jelentős mértékben a pénzügyi keretek körül rendeződött: előbbi határozta meg azt, hogy a közszolgáltatások helyi szinten milyen irányba fejlődjenek. A kezdeti időszakban az önkormányzatok szélesebb lehetőségekkel rendelkeztek, hogy előteremtsék erre az anyagi fedezetet, idővel ez a kör egyre szűkült, a helyi sajátosságok adta lehetőségek kihulltak az eszköztárból. Végül a községi pótadó vált egyetemes bevételezési eszközzé, alkalmazásával pedig elmosódtak azok a határvonalak, amelyek korábban a telepítvényfalvak, úrbéres, illetve volt katonarendű székely falvak háztartásai között húzódtak.

⁷⁶ RNL KMO F 9. 844. á. 21. k. 1880/314, 315, 316; uo. 23. k. 1881/56.

⁷⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 127. k. 1908/334–336, 343, 360, 455, 458–160, 463, 467–469, 472, 483–486; uo. 129. k. 1908/678–683; uo. 130. k. 1909/32–34, 186, 214.

⁷⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1913/12510; uo. 844. á. 142. k. 1913/612.

Melléklet

1. táblázat

*Egyenes állami adózók és az általuk befizetett közteher
Háromszék vármegyében (1898)*

sor sz.	adónagyság szerinti osztály (korona)	adózók		befizetett adó	
		száma	aránya (%)	összege (korona)	aránya (%)
1.	>1000,00	37	0,09	94 030,00	11,62
2.	800–999,99	7	0,02	5 571,82	0,69
3.	600–799,99	18	0,04	12 847,70	1,59
4.	400–599,99	64	0,16	31 369,36	3,88
5.	300–399,99	51	0,13	17 500,78	2,16
6.	200–299,99	174	0,44	42 773,78	5,28
7.	100–199,99	564	1,42	90 230,04	11,17
8.	90–99,99	164	0,41	15 825,02	1,95
9.	80–89,99	165	0,41	14 124,18	1,74
10.	70–79,99	240	0,60	18 678,08	2,31
11.	60–69,99	328	0,82	21 109,46	2,61
12.	50–59,99	547	1,37	30 736,92	3,80
13.	40–49,99	896	2,25	36 056,76	4,45
14.	30–39,99	1 666	4,18	57 397,48	7,09
15.	20–29,99	3 483	8,74	85 962,38	10,62
16.	10–19,99	7 436	18,66	129 817,64	16,04
17.	0,02–9,99	19 763	49,59	105 216,10	13,00
18.	0,00	4 252	10,67	0,00	0,00
	<i>Összesen:</i>	<i>39 855</i>		<i>809 477,54</i>	

Forrás: RNL KMO F 9. 841. á. 1899/VII/77.

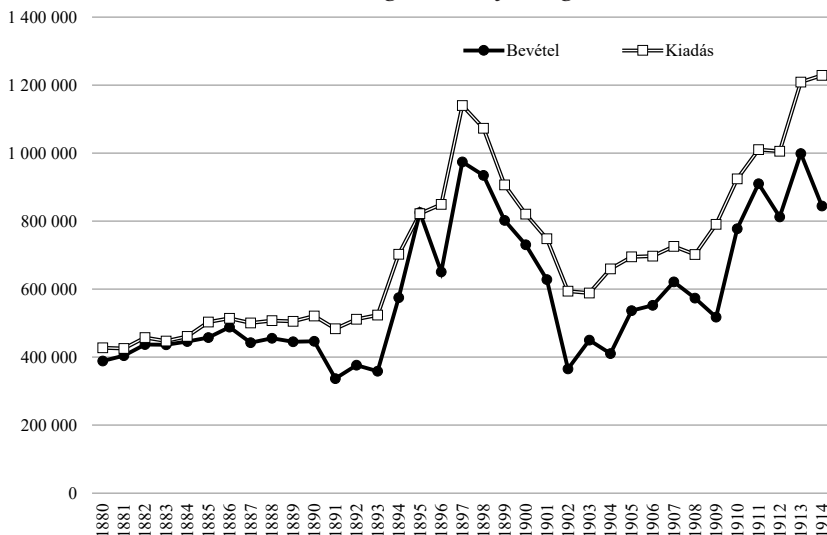
2. táblázat

Pótdózás kiterjedtsége és súlya Háromszék vármegyében

év	kivető községek száma (aránya)	pótdó minimum	pótdó maximum	pótdó medián
1885	21 (18,75%)	15%	65%	32,75%
1891	46 (41,07%)	17%	158%	46,50%
1896	65 (58,03%)	10%	106%	53%
1900	80 (74,07%)	13%	106%	45,50%
1905	89 (87,25%)	9%	120%	45%
1910	83 (81,37%)	5%	150%	48%
1913	87 (85,29%)	10%	156%	65,50%

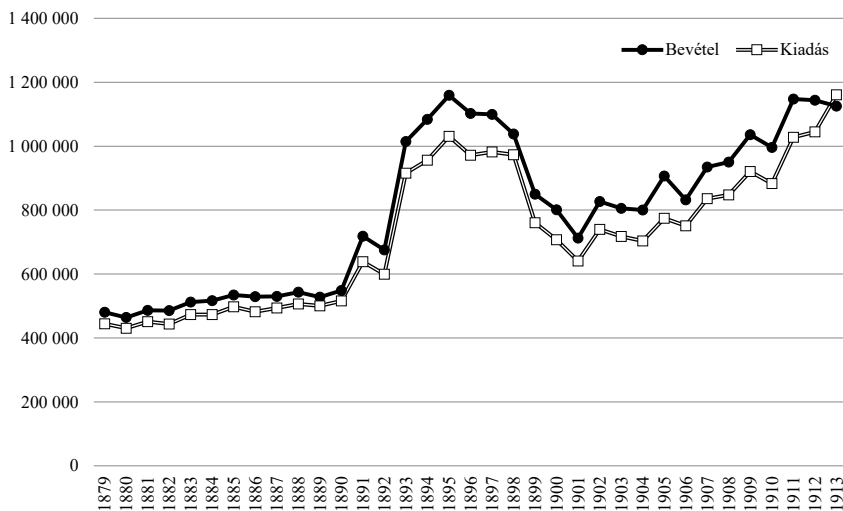
Forrás: Háromszék Alispáni 1886: 19–21; 1892: 9–10; 1898: 52; 1901: 26–33; 1906: 22–28; 1911: 63–65; 1914: 37–38.

1. ábra. Háromszéki községek (kivéve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy) összesített éves költségvetéseinek főösszege (korona)

Forrás: RNL KMO F 9. 844. á 16–181. k. napirendi pontok csoportjában VI. (Községi számadások), VII. (Községi költségvetések és pótkölségvetések) IX. (Póttárgysorozat) számokkal jelölt tárgyak.

2. ábra. Háromszéki községek (kivéve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy) összesített éves számadásainak főösszege (korona)

Forrás: RNL KMO F 9. 844. á 16–181. k. napirendi pontok csoportjában VI. (Községi számadások), VII. (Községi költségvetések és pótkölségvetések) IX. (Póttárgysorozat) számokkal jelölt tárgyak.

FORRÁSOK

Román Nemzeti Levéltárak Hargita Megyei Főosztálya (RNL HMF)

Fond 7. Csík vármegye iratai (1873–1951).

148. állag Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei (1877–1911).

Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (RNL KMO)

Fond 8. Három- és Törvényesen Egyesült Miklósvárszék iratai (1677–1876).

910. állag Széki közgyűlés jegyzőkönyvei (1861–1876).

936. állag Közigazgatási iratok (1861–1876).

Fond 9. Háromszék vármegye iratai (1876–1948).

841. állag Alispáni iratok (1877–1918).

844. állag Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei (1877–1918).

845. állag Közigazgatási bizottság iratai (1877–1918).

Fond 135. Neoabszolutizmus kori közigazgatási iratok gyűjteménye (1849–1961).

Fond 170. Magánszemélyektől begyűjtött iratok gyűjteménye (1589–1980).

Fond 396. Dobolló havasa erdőbirtokosság iratai (1831–1851).

Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Főosztálya (RNL MMF)

Fond 48. Maros-Torda vármegye iratai (1876–1950).

5. állag Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei (1877–1918).

Compilatae 1695: Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae eidem annexarum. Kolozsvár [Claudiopoli].

Háromszék alispáni 1886: Háromszék vármegye közigazgatási, árva és gyámhatósági állapotáról az 1885-ik évre tett alispáni és árvaszéki jelentés. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1892: Háromszék vármegye közigazgatási, árva- és gyámhatósági állapotáról az 1891-ik évre előterjesztett alispáni és árvaszéki elnöki jelentés. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1898: Jelentése Gábor Péter, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1897. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Kézdivásárhely.

Háromszék alispáni 1901: Jelentése Szentiványi Miklós, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1900. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Kézdivásárhely.

Háromszék alispáni 1906: Jelentése Szentiványi Miklós, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1905. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1911: Király Aladár (szerk.): Jelentés Háromszék vármegye 1910. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1914: Király Aladár (szerk.): Jelentés Háromszék vármegye 1913. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy.

Jekelfalussy József (szerk.) 1892: *A Magyar Korona országainak helységnévtára.* Budapest.

Lege pentru unificarea contribuțiilor directe și pentru înființarea impozitului global. *Monitorul Oficial*, nr. 258 din 23. Februarie 1923.

- Maros-Torda alispáni 1879: Egyesült Maros-Tordavármegye 1878-diki állapotáról s tett közigazgatási intézkedésekről évi jelentése a vármegye alispánja Szentiványi Kálmánnak. Marosvásárhely.*
- Maros-Torda alispáni 1881: Egyesült Maros-Tordavármegye 1880-diki állapotáról s tett közigazgatási intézkedésekről évi jelentése a vármegye alispánja Szentiványi Kálmánnak. Marosvásárhely.*
- Maros-Torda alispáni 1891: Marostordamegye 1890-ik évi állapotáról jelentése Sándor László alispánnak. Marosvásárhely, 1891.*
- Maros-Torda alispáni 1897: Marostordamegye 1896-ik évi állapotáról jelentése Hajdu Elek, főjegyző, helyettes alispánnak. Marosvásárhely, 1897.*
- Népszámlálás 1882: A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Budapest.*
- Polgári törvénykönyv 1863: Ausztriai általános Polgári Törvénykönyv és az ezen törvényekre vonatkozó, a függelékben foglalt utólagos rendeletekkel együtt. I. k. II. r. Pest.*

Háromszékvármegye Hivatalos Lapja
Háromszékvármegyei Értesítő

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balaton Petra 2018: A székelyföldi részletes kataszteri felmérésről. *Orpheus Noster* (10.) 1. 58–72.
- Benedek Gábor 2016: Illetmények a magyar közigazgatásban 1848–1918 között. In: Bartha Eszter – Fóris Ákos – Juhász József – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók: Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. Budapest, 82–92.
- Berger Waldenegg, Georg Christoph 2002: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854*. Wien – Köln – Weimar.
- Deák Ágnes 2007: Mennyire volt „neo” és „abszolút” az 1849 utáni neoabszolútizmus? *Aetas* (22.) 4. 184–188.
- Demeter Gábor 2018: Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövendelmek és adóterhek mintázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Térségi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon*. Budapest – Debrecen, 15–46.
- Demeter Gábor 2021: Gondolatok a Bach-korszak adóterheinek regionális különbségeiről. *Történeti Földrajzi Közlemények* (9.) 1–2. 133–148.
- Egyed Ákos 1975: *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalmi és agrártörténeti áttekintés*. Bukarest.
- Egyed Ákos 2002: *Falu, város, civilizáció. Fejezetek Erdély gazdaság- és társadalomtörténetéből 1848–1914*. Kolozsvár.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.

- Imreh István 1983: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest.
- Imreh István 1999: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest–Kolozsvár.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kövér György 2016: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150.) 5. 1221–1258.
- Molnár Lajos 1895: *Az adóreform és a közigazgatás*. Budapest.
- Nagy Botond 2015: Háromszék legkedveltebb adóalanyai. In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elitek Háromszéken. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Csíkszereda, 125–176.
- Nagy Botond 2017: Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken (Gazdaságtörténeti vázlat). *Magyar Kisebbség* (22.) 3–4. 7–95.
- Nagy Botond 2021a: *Mercur a keleti végeken: Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*. 2. k. Kolozsvár.
- Nagy Botond 2021b: Községek háztartásai a dualizmus kori Háromszéken. *Korunk* (32.) 12. 50–61.
- Nagy Botond 2021c: A pénzalapok szerepe a háromszéki községek háztartásában (1850–1914). In: Demeter László (szerk.): *Székelyföldi kalászatok. Tanulmányok Cserey Zoltán 80. születésnapjára*. Barót – Sepsiszentgyörgy, 78–96.
- Nagy Botond 2021d: Egy adomány története – a Székely Mikó Kollégium bodzafordulói kocsója. In: Dobra Judit – Csikós Júlia (szerk.): *A Székely Mikó Kollégium krónikája 2009–2019*. Sepsiszentgyörgy, 303–326.
- Pál-Antal Sándor 2002: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely.
- Tagányi Károly 1894: A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (1.) 1. 199–238.